

تأثیر نوگرایی بر معماری جداره‌های خیابان‌های
شهر تهران در دوره قاجار
(نمونه موردی خیابان لاله‌زار)
مرتضی نامدار، فاطمه ابراهیم زاده

صص ۹-۱



تأثیر نوگرایی بر معماری جداره‌های خیابان‌های شهر تهران در دوره قاجار (نمونه موردی خیابان لاله‌زار)

مرتضی نامدار^۱، فاطمه ابراهیم زاده^۲

۱- دانشجوی کارشناسی ارشد معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد بین الملل آیت الله آملی
۲- عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد بین الملل آیت الله آملی
arc.namdar@yahoo.com

چکیده

در دوره قاجار معماری به تبع نوگرایی چهره‌ای برون‌ی می‌یابد و خیابان در مفهوم جدید خویش لبه‌های خود را برای جای دهی عناصر خدماتی برمی‌گزیند. این معماری که در تعامل با خیابان و با داشتن توجه به نمای رو به خیابان شکل گرفته است. به تقلید از معماری اروپا و با استقرار عناصر در لبه‌های خیابان‌های جدید الاحداث، نماهایی شکل گرفتند که علی‌رغم غیربومی و نوظهور بودن، تقارن و هارمونی مناسبی داشتند و همین امر نوعی وحدت و یکپارچگی به نمای خیابان می‌بخشید. بدنه میدان توپخانه و خیابان‌های لاله‌زار و باب همایون نمونه‌های مناسبی در این زمینه هستند. این نوشتار، از طریق روش توصیفی و تحلیلی محتوایی مرور متون و استفاده از اسناد تصویری، به این نتیجه رسیده است که با استقرار عناصر در لبه‌های خیابان‌های جدید الاحداث، نماهایی شکل گرفتند که علی‌رغم غیربومی و نوظهور بودن تقارن و هارمونی مناسبی داشتند و همین امر نوعی وحدت و یکپارچگی به نمای خیابان بخشیده است.

کلمات کلیدی: قاجار، نوگرایی، جداره‌های شهری، لاله‌زار

تأثیر نوگرایی بر معماری جداره‌های خیابان‌های
شهر تهران در دوره قاجار
(نمونه موردی خیابان لاله‌زار)
مرتضی نامدار، فاطمه ابراهیم زاده

صص ۱-۹

۱- مقدمه

روند تحولات معماری معاصر ایران مبین گذار از درون‌گرایی به برون‌گرایی، خصوصی به عمومی، درون‌زایی به برون‌زایی و تمرکز به تشتت است. این دوره که از اواخر دوره حکومت قاجاریه و به ویژه پس از سفرهای ناصرالدین شاه به فرنگ به این سو قابل بررسی است، ریشه‌های خود را از مکتب اصفهان و عناصر معماری و شهرسازی آن می‌گیرد و با تلفیق عناصر و مفاهیم وارداتی از فرنگ با آن، نوعی معماری التقاطی با تکیه بر مفاهیم درونی پدید می‌آورد که سبک تهران‌اش می‌نامند. در دوره قاجار معماری رسمی به تبع تجدد طلبی چهره‌ای برون‌ی می‌یابد و خیابان در مفهوم جدید خویش لبه‌های خود را برای جای دهی عناصر خدماتی بر می‌گزیند. پدیده‌ای که در ایران به آن معماری خیابانی اطلاق می‌گردد، معماری‌ای است که در تعامل با خیابان و با داشتن توجه به نمای رو به خیابان شکل گرفته است. این پدیده برای نخستین بار در محور چهارباغ اصفهان ظاهر شد اما تنها در دوره قاجار به طور سیستماتیک شکل گرفت. بدین ترتیب در حالی که خیابان در مکتب اصفهان عملکرد تفرجی دارد اما در سبک تهران به عنوان یک فضای شهری با هویت و زنده خود را مطرح می‌کند. لذا در معماری که تا این زمان اساساً درون‌گرا بوده و خانه‌های مسکونی آن برای ایجاد ارتباط با بیرون متکی بر حیاط مرکزی بودند و کم‌تر به نمای بیرونی رو به معبر توجه می‌نمودند، تدریجاً به تقلید از معماری اروپا و با استقرار عناصر در لبه‌های خیابان‌های جدید الاحداث، ناهایی شکل گرفتند که علی‌رغم غیربومی و نوظهور بودن تقارن و هارمونی مناسبی داشتند و همین امر نوعی وحدت و یکپارچگی به نمای خیابان می‌بخشید. بدنه میدان توپخانه و خیابان‌های لاله‌زار و باب همایون نمونه‌های مناسبی در این زمینه هستند.

۲- خیابان

آنچه از نام خیابان در قدم اول به یاد هر کس می‌آید همان نقش بارز تردد و جابجایی یا یک راه عبوری است. در حالی که خیابان به عنوان یکی از عناصر مهم شکل‌دهنده فرم اصلی شهر، نماد فرهنگی و اجتماعی و برقرارکننده ارتباط فضایی و اتصال فعالیت‌های شهری بوده و همواره مورد توجه شهرسازان و برنامه‌ریزان شهری قرار داشته است. خیابان‌های شهری تجلی‌گاه حیات مدنی شهر و محل رخداد وقایع و فعالیت‌های اجتماعی شهروندان در زندگی و حیات شهری می‌باشد. از این رو طراحی درست و گسترش آنها باعث غنی‌تر شدن زندگی اجتماعی و فرهنگی می‌شود. بدین ترتیب خیابان‌ها نقش مهمی در ایجاد شبکه هم‌پیوند فضاهای باز و عمومی شهر ایفا می‌نمایند. چنان‌که جان لنگ اشاره می‌کند «کیفیتی که از شهر برداشت می‌شود، بیش از هر چیزی بستگی به کیفیت خیابان‌های آن دارد» (لنگ، ۱۳۸۶، ۱۳۰).

۳- جداره‌ها و نمای ساختمان‌های خیابان‌ها

فضاهای شهری به طور معمول توسط تعدادی توده ساختمانی محدود تعریف شده‌اند که دارای حجم و سطوح قابل رؤیت از فضای عمومی می‌باشند. بدنه‌ها یک سطح بسته یا احجامی از بناها می‌باشند. هر حجم به نوبه خود متشکل از سطوح مختلف است. این سطوح از بنا را معماران نما می‌نامند. اما در طراحی شهری کلیه سطوح یا احجام تشکیل‌دهنده محدوده فضا، به عنوان بدنه‌های شهری دیده می‌شوند. هر بدنه از فضای شهری، متشکل از چندین نما می‌باشد. بدنه‌ها از طرفی محدود به زمین و آسمان و از طرفی محدود به ساختمان، یا معابر مجاور می‌باشند (پاکزاد، جهان‌شاه، ۱۳۸۴).

تأثیر نوگرایی بر معماری جداره‌های خیابان‌های
شهر تهران در دوره قاجار
(نمونه موردی خیابان لاله زار)
مرتضی نامدار، فاطمه ابراهیم زاده

صص ۹-۱

جداره‌ی خیابان که در دوران‌های مختلف شکل گرفته در واقع حاوی ارزش‌های فرهنگی و محیطی جامعه است محسوب می‌شود. و عامل بسیار مهم و تأثیرگذار بر خیابان و خوانایی و هویت آن به شمار می‌آید و در تعریف (وضوح و خوانایی) خیابان نقش بسزایی ایفا می‌کند.

۴- معماری دوره قاجار

یکی از عواملی که قبل از دوره ی قاجار در ایران وجود نداشته و از دوران قاجار به بعد در معماری بناهای ایران دیده می‌شود، معماری خیابانی است. منظور از معماری خیابانی، احداث خانه‌ها و مغازه‌ها در اطراف خیابان است که از دوره ی قاجار وارد معماری ایران گردیده است، و این بدین دلیل بود که معماری دوره ی قاجار مصادف بود با ورود اتومبیل به ایران. خیابان‌هایی که در این دوره جنبه ی عملکردی داشته‌اند عبارتند از بدنه‌هایی به ارتفاع ۲ تا ۳ طبقه که روی کرده به سمت خیابان‌اند، ردیف مغازه‌ها در طبقه ی همکف و ساختمان‌های مسکونی در طبقات بالا، حضور ویتترین مغازه‌ها و تابلوی تبلیغاتی آنها، بالکن‌ها و پنجره‌های پیش‌آمده، قوس‌هایی که به صورت طاق نما در سرتا سر طول خیابان دیده می‌شوند، پیاده‌روها، جوی‌های کوچک و یک ردیف درخت و باغچه در حاشیه ی خیابان‌ها و در آخر حضور بعضی از عملکردهای عمده‌تر در جداره ی آنها با عقب نشینی و جلوآمدگی خود باعث شکل‌گیری نوعی از معماری مرسوم به معماری خیابانی شد (خسروی، ۱۳۷۷، ۱۳۴). بدین ترتیب خانه‌ها به صورت خطی در کنار هم و در امتداد لبه ی خیابان ساخته شدند و نور بسیاری از این‌گونه ساختمان‌ها از خیابان تأمین می‌شد و تقریباً معماری خانه‌های قدیمی به خصوص شهرهای بزرگ از حالت درون‌گرایی به برون‌گرایی تمایل پیدا کرد. خیابان‌ها و بلوارها در دوره ی قاجار وام‌گرفته از سبک معماری اروپایی (فرانسوی) است؛ یکی از عناصری که خیابان به همراه خود آورد میدان است اما نه میدانی به سبک و شیوه ی معماری دوره ی صفویه که در میدان نقش جهان اصفهان دیده می‌شود، بلکه سوای آن و با تغییر و تحولات عمده در آن از جمله ی این تغییر و تحولات، به جای عناصری مانند مسجد، بازار، کاخ حکومتی و مدرسه در میدان دوره ی صفویه، تلگراف خانه، پست خانه، بانک و عمارت نظمی در میدان دوره ی قاجار دیده می‌شود (خسروی، ۱۳۷۷، ۱۳۴).

عمده‌ترین عوامل شکل‌دهنده ی معماری قاجار، عواملی است که از کشور های غربی و روسیه گرفته شده است. این عوامل شامل موارد زیر می‌باشد:

۱) آمد و شد هیأت حاکمه به اروپا با حضور کنسولگریهای ایران در کشورهای اروپایی و کشورهای نظیر ترکیه و مصر و همچنین سفرهای ناصرالدین شاه به فرنگ که باعث ترغیب و توسعه ی شهر بر اساس اقدامات شهرسازی اروپا شد.

۲) تحصیل کردن معماران ایرانی در فرنگ و حضور معلمان معماری اروپایی در دارالفنون.

۳) ورود کالسکه و اتومبیل در سیستم حمل و نقل شهری و بین شهری که باعث به وجود آمدن سبک خاصی در معماری دوره ی قاجار به نام سبک معماری خیابانی شد (خسروی، ۱۳۷۷).

۴) حضور معماران روسی و ارمنی در ساخت و ساز ساختمان‌ها به سبک غربی (اعتصام، ۱۳۷۴، صص ۲۹۳ و ۱۹۲)

۵- اندیشه تجدد در دوران ناصری

بررسی ریشه‌ها و ابعاد اندیشه تجدد در دوران ناصری نیازمند مجالی فراخ است که باید در حوصله این مقاله به اجمال بدان پرداخت. در این بررسی، شمن مروری تاریخی بر پیشگامان مدرنیزاسیون در ایران، تکامل روابط اقتصادی و حرکت به سوی سرمایه داری با شیوه غربی و حاکمیت روابط پولی، شکل‌گیری برخی بنیادهای نظری، تغییر ساختار سلسله مراتب اجتماعی. پایه‌ریزی نهادهای اجتماعی هر چند بنیادهای نظری، تغییر ساختار سلسله مراتب اجتماعی و پایه‌ریزی نهادهای اجتماعی هر چند به صورت گذرا اشاره می‌شود.

نخستین گام در عرصه نوسازی (مدرنیزاسیون) بی‌تردید از سوی امیرکبیر برداشته شد. گشایش دارالفنون (۱۳۶۸ ه ق / ۱۸۵۲) به عنوان نخستین مدرسه بزرگ غیردینی با فاصله سه سال از دارالفنون استانبول و حضور حضور استادان خارجی و تدریس علوم جدید با هدف تربیت پیشگامان تجدد از جمله گام‌های امیرکبیر در نوسازی ایران به شمار می‌رفت (بهنام، ۱۳۸۲، ۳۲). در اینجا اشاره به جنگ‌های ایران و روس و سرخوردگی ایرانیان از عقب ماندگی خود، وضعیت تبریز، شهر ولیعهد نشین قاجار و تأثیرپذیری این شهر از افکار و آداب و رسوم غربی به واسطه نگاه به روسیه و عثمانی ضروری به نظر می‌رسد. در آن دوره دوره راه اصلی شمال ایران را به اروپا پیوند می‌داد. یکی از راه خوی ارزوم- ترابوزان و دیگری راه تبریز- ایروان تفلیس که تبریز چهارراه اصلی تبادل انسان‌ها و کالاها به شمار می‌رفت. دوره نمایندگی امیرکبیر به عنوان نماینده ایران در عثمانی و آشنایی وی با اصلاحات رشید پاشا از جمله عوامل موثر در افکار اصلاحی امیرکبیر به شمار می‌آید.

دوران حکومت ناصرالدین شاه با رشد سریع تعداد دیپلمات‌ها و اتباع خارجی نیز همراه بود. اگرچه در پشت این حضور اهداف استعماری پنهان بوده، اما تأثیرات آن را در افکار نخبگان جامعه نمی‌توان انکار کرد. برای مثال ((در سال ۱۸۵۱ بی‌نینگ تعداد اروپاییان مقیم تهران را محدود به اعضای معدو سفارتخانه‌ها و چند افسر خارجی می‌داند و در سال ۱۸۵۶ مونسسی تعداد خارجیان مقیم تهران را حدود پنجاه نفر ارزیابی می‌کند. ولی در سال ۱۸۸۹ کرزن تعداد این افراد را پانصد نفر اعلام می‌کند)) (فشاهی: ۱۳۶۰، ۳۲). ابتدایی‌ترین تأثیر این حضور به لحاظ فضایی، معماری ساختمان سفارتخانه‌های خارجی است. در زمان قاجاریه، معماری ایران به خاطر ایجاد روابط سیاسی میان ایران و کشورهای اروپایی از دگرگونی غیرمترقبه‌ای برخوردار شد. از این تاریخ به بعد نخستین پایگاه‌های سیاسی شبه سفارتخانه‌ای در ایران به وجود آمد و اروپایی‌ها با ساختن سفارتخانه‌ای در ایران به وجود آمد و اروپایی‌ها با ساختن سفارتخانه‌های خود به سبک بناهای اروپایی تأثیر زیادی در معماری ایران گذاشتند (رجبی، ۲۶: ۱۳۵۵). علاوه بر امیرکبیر در میان بازیگران تجدد در عصر ناصری بی‌تردید میرزا محمد حسن خان سپهسالار نقش و جایگاه ویژه‌ای دارد. آشنایی سپهسالار با روشنفکران ترک و اقامت دوازده ساله وی در استانبول و ارائه گزارش‌های مفصل به تهران و تشویق شاه و اطرافیان وی به اخذ تمدن غرب تأثیر غرب بسزایی در تغییرات در این دوره داشت. اوج فلسفه دولت سپهسالار (تغییر) در جهت (ترقی) بود و تکیه کلام وی که (در طریق عقل، اختلاف نیست) موجب گردید تا اصلاح طراز حکومت و تاسیس دولت منظم بر پایه قوانین جدید، تفکیک سیاست و روحانیت، افزایش ثروت ملت و دولت، توسعه صنایع و ترویج تجارت، نشر علم مترقی، مدنیت و حقوق انسانیت و... را وجهه همت خود قرار دهد (بهنام، ۱۳۸۲: ۳۴).

تأثیر نوگرایی بر معماری جداره‌های خیابان‌های
شهر تهران در دوره قاجار
(نمونه موردی خیابان لاله زار)
مرتضی نامدار، فاطمه ابراهیم زاده

صص ۹-۱

دوران ناصری، به تعبیری دوران چالش نظری پیرامون تبیین جایگاه سلطنت نیز به شمار می‌رود. انبوه رسائل به قلم علمای دینی، اهل فلسفه و اقشار دیوان سالار در ردّ یا اثبات نظریه کهن سلطنت و ویژگی‌های ظل‌اللهی شاه بیانگر آغاز چالش‌های فکری در یکی از بنیادی‌ترین ساختارهای قدرت جامعه ایرانی است. برخی از این رساله‌ها به طور آشکار در پاسخ به مخالفان سیاسی رژیم قاجار به تحریر درآمده بود. نقدهایی که برای مثال در سفرنامه حاج سیاح می‌توان اشاراتی روشن را در آن دریافت. (در میان رساله‌های منتشر شده در این دوره که به قلم یکی از شاگردان حاج ملاهادی سبزواری به رشته تحریر درآمد، در میابیم که در این دوران به رغم قدرتمندی دستگاه سلطنت، سخنانی در مورد حدود اختیارات شاه و نیز مشروعیت دینی سلطنت پرداخته شده است) (آبادیان: ۲۲، ۱۳۷۴). این چالش‌ها سرانجام با نهضت مشروطه توانست به طور عمده بنیادهای اندیشه کهن سلطنت را سست کند.

در ارزیابی دوره ناصری و تحولات این دوره باید به نقش استعماری روس و انگلیس و توسعه برون‌زای این دوران نیز اشاره نمود. اعطای امتیاز اولین بانک اروپایی موسوم به بانک جدید شرق به انگلیسی‌ها از سوی ناصرالدین شاه (۱۲۸۱ ه. ق / ۱۸۶۴ م) و رقابت صرافان ایرانی با این بانک، مقدمات آشنایی آنان را با فنون جدید بانک‌داری و به فاصله یک سال تاسیس بانک شاهنشاهی ایران که کلیه تاسیسات بانک جدید شرق را خریداری نمود (اشرف، ۵۸: ۱۳۵۹) از موارد قابل اشاره است. در دوران ناصری هم زمان با پیدایی متفکران تجدد خواه، شاهد شکل‌گیری آرام اما ناموفق سرمایه‌داری داخلی هستیم. هم زمان با تلاش‌های نجار و بازرگانان ایرانی مسئله ورود سازماندهی شده سرمایه‌های خارجی نیز مطرح شد. (در سال‌های ۵۷-۱۸۵۶، شاه در نامه‌ای به امین‌الدوله از او خواسته بود تا برای ایجاد کارخانه‌های متعدد در ایران با سرمایه داران انگلیس مذاکره کند) (فشاهی، ۱۳۱: ۱۳۶۰).

اشرف با ارائه فهرستی از صنایع شکل گرفته در این دوران اشاره به جمعیت شاغل دارد که بالغ بر یکصد هزار نفر در صنایع عمدتاً متمرکز در تهران، تبریز، مشهد و گیلان و عبدالله یف نیز ۴۱ کارخانه با سرمایه بیشتر روسی را فهرست نموده است (اشرف، ۱۳۵۹: ۱۰۰ و ۹۹).

شکل‌گیری انجمن‌ها و شرکت‌هایی با انگیزه ملی از دیگر تحولات این دوره به شمار می‌آید. برای مثال انجمن شرقی در اصفهان انجمن اسلامی در کازرون، شرکت اسلامی اصفهان و نیز فکر تاسیس بانک ملی طی نامه‌ای از سوی حاج محمد حسن امین الضرب به ناصرالدین شاه (اشرف، ۱۰۲: ۱۳۵۹) قابل ذکر است.

انقلاب مشروطه به عنوان نتیجه تغییرات در عرصه اندیشه بیانگر عمق خواسته‌های شکل گرفته در دوران ناصری ارزیابی می‌شود. نگاهی به توزیع نمایندگان مجلس اول بر حسب مراتب اجتماعی، علاوه بر اینکه نشان دهنده نیروهای موثر در انقلاب مشروطه است، به نوعی بازتاب شکل‌گیری سلسله مراتب جدید اجتماعی نیز است. حذف اعیان و اشراف و هم‌ترازی تجار و ملاکان با فلاحان و اصناف (اشرف، ۱۱۸: ۱۳۵۹) از تحولات عمده در نظام سلسله مراتب اجتماعی جامعه ایرانی است.

جنبش‌های فرهنگی این دوره دایره وسیعی را به خود اختصاص می‌دهد که زمینه ساز حرکت مشروطه و تجدد فکری دینی از یک سو و به تبع آن جنبش فرهنگی در ترجمه آثار خارجی، نگارش رسالات فلسفی، حقوقی، اجتماعی و نشر روزنامه‌ها در داخل و خارج است و از دیگر سوافزایش تعدا مدارس جدید از این جمله‌اند. در این دوره نویسندگان ایرانی ساکن خارج از کشور در جستجوی ارائه راه حلی برای جبران

تأثیر نوگرایی بر معماری جداره‌های خیابان‌های
شهر تهران در دوره قاجار
(نمونه موردی خیابان لاله زار)
مرتضی نامدار، فاطمه ابراهیم زاده

صص ۹-۱

درماندگی و عقب ماندگی کشور و رسیدن به وضعیتی مشابه غرب تلاش‌های بسیاری نمودند که معروف‌ترین آنها سید جمال الدین اسدآبادی، طالبوف، ملکم خان، آخوند زاده، مستشارالدوله و غیره بوده‌اند. ((رونق ترجمه کتاب‌های اروپایی، تاسیس مدارس جدید مانند مدرسه نظامی تهران، مدرسه سیاسی و مدرسه فلاح، ایجاد مدارس خارجی و نشر افکار جدیدی در میان ایرانیان، افزایش میسیون‌های مسیحی، تاسیس نخستین کتابخانه در مدرسه دارالفنون، احداث نخستین چاپخانه سنگی در تهران، انتشار روزنامه که شاه وجود آن را برنتابید و به یک روزنامه رسمی تقلیل یافت)) همه بیانگر تمرکز تحول در فضای فرهنگی این دوره در تهران است که علاوه بر متأثر بودن از عوامل درونی، ریشه در روابط بیرونی و تبادل فرهنگی با غرب داشت (اتحادیه، ۱۳۷۵: ۱۴۵-۱۴۰) که نتیجه آن انقلاب مشروطه منتهی شد. باید خاطر نشان ساخت که تکوین مدرنیسم در جوامع مختلف مسیرهای متفاوتی را طی کرده است؛ در آنجایی که تجدد به نحو بومی و از طریق آزمون و خطا بسط یافت، پویای تجدد مقدم بر ظهور نظام اجتماعی مدرن بود زیرا ولی راه را بردومی گشود. این پویای حتی پس از استقرار نظم جدید نیز در کل به عملکرد خود ادامه داد. در اواخر قرن نوزده، و به ویژه قرن بیستم، نظام اجتماعی مدرن چنان موفق از آب درآمد که به دیگر مناطق نیز انتقال یافت و در آنها ریشه کرد. مناطقی که در آنها پویای تجدد هنوز ظاهر نشده بود، صرف نظر از ماهیت اجباری یا خودخواسته این انتقال، غیبت کامل پویای مدرن در تمامی مناطقی که تجدد، در قیاس با مدل اصلی ایجاد شده، خصلتی مخدوش داشته و در وضعی بی ثبات باقی بماند. انقلاب مشروطه نیز از این قاعده مستثنی نبود. بحران‌های اجتماعی این دوران که به انقلاب مشروطیت منجر گردید، عمدتاً بر اثر وابستگی پدید آمد و ربطی به دوره‌های پیشین تحول اجتماعی ایران نداشتند. بیشتر قشرها و گروه‌های مردم در صورت بندی اجتماعی ایران و همه کسانی که در صفوف مشروطه خواهان ائتلافی ایجاد کردند، بر اثر تماس یکصد ساله با غرب، آن هم تماسی که با تنش فزاینده همراه بود، شکایات و خواسته‌هایی داشتند (فوران، ۱۳۷۸، ۲۶۸).

۶- خیابان لاله زار

از دیاد جمعیت تهران تا زمان ناصرالدین شاه و گسترش خودانگیزیخته شهر در خارج از حصار شاه طهماسبی موجب می‌شود تا در سال ۱۲۸۴ ه. ق (۱۲۵۰ ه. ش) به دستور ناصرالدین شاه حصار تخریب شده، شهر از چارسوی گسترش یافته و باروری جدید هشت ضلعی ساخته می‌شود و از این سبب محلات برون شهری نیز داخل شهر قرار می‌گیرد و تهران که در رقابت با استامبول دارالخلافه عثمانی بود، دارالخلافه ناصری نام می‌گیرد. با این گسترش، باغ لاله زار همراه با باغ نگارستان - نزدیک‌ترین باغ‌های سلطنتی به حصار تهران - در شهر و باروری جدید قرار گرفته و نقش تفرجگاه درون شهری می‌یابند. بدین ترتیب باغ لاله زار و باغ نگارستان، دگر دسی خود را از فضاهای خصوصی و عرصه برون شهری آغاز می‌کنند و تعریفی نو در عرصه شهر را جستجو می‌کنند. شهری که بر آن است که از این پس حال و هوایی فرنگی یابد.

طرح جدید شهر تهران، انگاره‌ای تازه برای خیابان بندی شهر رقم می‌زند، انگاره‌ای مبتنی بر خطوط قائم الزویه. چهره شهر تغییری جدی می‌یابد و آرایشی فرنگی به خود می‌گیرد. چنان که اعتماد السلطنه می‌نویسد:

و دیگر، خیابان‌های دارالخلافه است که چهار خط آن به شکل مربع ابنیه ارگ مبارک را در میان گرفته و مربع دیگر به هزاران بار از آن بزرگ تر خود شهر طهران قدیم را احاطه کرده است و از این هشت خط مزبور خیابان‌های دیگر بریده و به جمیع دروازه‌های

تأثیر نوگرایی بر معماری جداره‌های خیابان‌های
شهر تهران در دوره قاجار
(نمونه موردی خیابان لاله‌زار)
مرتضی نامدار، فاطمه ابراهیم زاده

صص ۹-۱

دوازده گانه دارالخلافه ناصری کشیده شده است... و بر دو کرانه غالب این شوارع
بیشمار همه جا غرس اشجار شده و حفرانه‌ها گردیده است... و مابین تمامی این
خطوط خیابان بیرونی و درونی به دست مهندسان چابک و قیمان چالاک برآئین معابر
عامه اروپا "شوسه" شده است و همه جا عرابه می‌رود و کالسکه می‌گردد" (اعتماد
السلطنه: ۸۸، ۱۳۶۳).

با این تعریف و پیدایی: معابر عامه شوسه"، عبور عرابه و کالسکه چهره‌ای دیگر به شهر
می‌بخشد. "مهندسان چابک و قیمان چالاک" شهر فرنگی مآب را تدارک می‌بینند و
برآند تا چهره‌ای فرنگی به شهر بدهند، حصار جدید به شیوه حصارهای شهرهای
اروپایی ریخته می‌شود و خیابان بندی و تسطیح معابر و ایجاد تجهیزات شهری مثل
گاز نیز در دستور کار قرار می‌گیرد.

گسترش شهر به سوی شمال، عاتوه برآنکه سازمان فضایی ارگ سلطنتی را دگرگون
می‌کند و خیابان‌های جدید فرنگی را از اطراف آن عبور می‌دهد با ایجاد محله‌ای
جدید در مناطق شمالی شهر همراه است که در اثر بزرگ شدن حصار در داخل آن قرار
گرفته: محله دولت: محله سکونت اروپاییا، استقرار سفارتخانه‌ها و اعیان و درباریان،
محله‌ای برای سکونت فرنگیان و تجدد طلبان ایرانی. ناصرالدین شاه در سال ۱۸۳
میلادی (۱۲۵۲ شمسی) به تشویق صدراعظم خود میزا حسین خان سپهسالار به فرنگ
می‌رود، در آنجا به ویژه در پاریس استقبال شایانی از وی می‌شود و با مراسم باشکوهی
در شانزه لیزه که با حرکت "دسته‌ای فیل در پیشاپیش موکب همایونی همراه است،
ورود او را گرامی می‌دارند (امانت: ۵۵۶، ۱۳۸۳).

این مراسم چنان در وی اثر نهاد که در بازگشت در صدد تشکیل شانزه لیزه‌ای در
پایتخت برآمد" (شهری، ۱۳۸۳، ۲۷۶). خیابان لاله‌زار در باغ لاله‌زار احداث می‌شود
و باغ لاله‌زار به نود هزار تومان فروخته می‌شود (هدایت، ۱۳۷۵، ۵). برای عبور خیابان
حصار و نرده‌های باغ خراب کرده و درختان آن بریده می‌شوند و زمین‌های آن میان
اطرافیان شاه تقسیم می‌شود و در این میان بخش قابل توجهی نصیب میرزا علی اصغر
خان اتابک (صدراعظم) می‌شود (شهری، ۱۳۸۳، ۲۷۶).

ایجاد خیابانی با حال و هوای شانزه لیزه، نشان از تجدد طلبی دولت قاجار و دل‌بستگی
به فضاهای شهری فرنگی (اروپایی) دارد. دولت قاجار و دل‌بستگی به فضاهای شهری
فرنگی (اروپایی) دارد. خیابانی برای آمد و شد تجدد طلبان و دیگر مردمانی که میل به
دیدن فضایی دیگرگونه دارند و این شروعی است برای ایجاد زندگی شهری در خیابان.
شانزه لیزه در پاریس جدید مکانی برای جاری شدن زندگی شهری به صحنه در آمدن
نمایش‌های شهری است که بازیگران آن مردمان عادی شهری یعنی شهروندان هستند.
خیابان تازه احداث شده در باغ لاله‌زار می‌خواهد چنین عرصه‌ای را در شهر تهران تدارک
بیند. برای ایجاد این خیابان از زمین‌های خالی بیرون باغ لاله‌زار استفاده نمی‌شود
(چنانچه از تطبیق نقشه‌های تهیه شده در آن دوران حاصل می‌شود)، بلکه بخشی از
باغ لاله‌زار که عملکرد گذشته خود را از دست داده و دیگر در زندگی دربار نقشی ندارد،
تبدیل به خیابان می‌شود. اگر هوسمان در بازسازی پاریس قصد برآن داشت که پاریس
را برای گردش کالا و سرمایه فتح مجدد و آن را برای سرمایه داری نوپا مهیا کند، در
این جا دولت قاجار فارغ از اندیشه‌های تولیدی، در پی تقلیدی ساده انگارانه از نقش
جدید و تجدد طلبانه خیابان است گویانکه نمی‌توان بحث سوداگرانه و سودآوری مالی
دولت را از نظر دور داشت. زمین باغ که اینک در درون محدوده شهرو در کنار خیابان
جدید قرار می‌گیرد به عنوان کالایی پرسود برای چاکران و مخلصان دولت قاجار مطرح

تأثیر نوگرایی بر معماری جداره‌های خیابان‌های
شهر تهران در دوره قاجار
(نمونه موردی خیابان لاله‌زار)
مرتضی نامدار، فاطمه ابراهیم زاده

صص ۹-۱

شده و در چرخه سوداگری زمین شهری قرار می‌گیرد. امری نودر اقتصاد شهری به وقوع می‌پیوندد. نکته‌ای که سرنوشت بسیاری از اراضی و باغات مرغوب تهران در سال‌های بعد تا هنوز را نیز رقم می‌زند. با گسترش و ایجاد محله جدید دولت در شمال شهر، جابه‌جایی مرکز شهر (از سبزه میدان به میدان توپخانه) و به زیرساخت و ساز رفتن باغ‌های برون شهری قدیم، که نقش تفرجگاه‌های بیلاقی بلافصل شهر را بر عهده داشتند، دو باغ نگارستان و لاله‌زار عملکردهای دیگری می‌یابند. باغ نگارستان نقش دیوانی و حکومتی می‌یابد (تکمیل همایون، ۱۳۷۸، ۳۶) و مدتی نیز در سال ۱۲۹۸ ه. ق. (۱۲۶۴ ه. ش) مکان تبعید مظفرالدین میرزای ولیعهد به دلیل سوء عملش در فتنه عبیدالله کرد و در آذربایجان می‌شود (اعتماد السلطنه، ۱۳۵۶) می‌آید. در قسمت شرقی باغ، باغ وحشی ایجاد می‌شود. که در آن بسیاری از درندگان و جانوران جنگل و جبالو صحاری و الوان طیور و انواع وحوش را در حرزهای حصین و قفس‌های آهنین "نگه می‌دارند" (سیفی فمی، ۱۳۶۹ به نقل از مآثر و الآثار، باب هشتم، ۹۸). هدف از ایجاد باغ وحش بنا به گفته اعتماد السلطنه در ابتدا برای نگهداری: طیور و وحوش... برای تعلیم و تعلم علوم طبیعی" (اعتماد السلطنه، ۱۳۶۷، ۱۴۸۳) است ما بعداً جنبه تفریحی آن غالب شده و در آنجا برای مردم نمایش‌های جالبی از حیوانات وحشی رام شده از قبیل شیرو فیل و انواع میمون‌ها می‌دهند (نجمی، ۱۳۵۶، ۱۵۶). به دستور کامران میرزا نایب السلطنه تهران در روزهای عید و جشن مثل عید قربان و چهارشنبه آخر سال یا چهارشنبه سوری در نزدیک استخر فراخ و پهناور باغ وحش افراد دسته موزیک فوج مخصوص او آهنگ‌های ویژه‌ای اجرا می‌کردند و باغ لاله‌زار "مجمع اهل دل و ارباب هوا و هوس و مشتاقان سیرو تماشا" می‌شد (سیفی فمی، ۱۳۶۹، ۱۵۱) بدین ترتیب باغ لاله‌زار در بخش شرقی خود تبدیل به پارک عمومی و محل باغ وحش می‌شود. عناصری کاملاً نودر شهر تجدید طلب ان روزگاران.

۷- نتیجه‌گیری

در دوره قاجار معماری رسمی به تبع تجدید طلبی چهره‌ای برون می‌یابد و خیابان در مفهوم جدید خویش لبه‌های خود را برای جای دهی عناصر خدوماتی برمی‌گزیند. پدیده‌ای که در ایران به آن معماری خیابانی اطلاق می‌گردد، معماری‌ای است که در تعامل با خیابان و با داشتن توجه به نمای روبه خیابان شکل گرفته است. این پدیده برای نخستین بار در محور چهار باغ اصفهان ظاهر شد اما تنها در دوره قاجار به طور سیستماتیک شکل گرفت. بدین ترتیب در حالی که خیابان در مکتب اصفهان عملکرد تفرجی دارد اما در سبک تهران به عنوان یک فضای شهری با هویت و زنده خود را مطرح می‌کند. لذا در معماری که تا این زمان اساساً درون‌گرا بوده و خانه‌های مسکونی آن برای ایجاد ارتباط با بیرون متکی بر حیاط مرکزی بودند و کمتر به نمای بیرونی رو به معبر توجه می‌نمودند، تدریجاً به تقلید از معماری اروپا و با استقرار عناصر در لبه‌های خیابان‌های جدید الاحداث، نماهایی شکل گرفتند که علی‌رغم غیربومی و نوظهور بودن تقارن و هارمونی مناسبی داشتند و همین امر نوعی وحدت و یکپارچگی به نمای خیابان می‌بخشید. بدنه میدان توپخانه و خیابان‌های لاله‌زار و باب همایون نمونه‌های مناسبی در این زمینه هستند.

تأثیر نوگرایی بر معماری جداره‌های خیابان‌های

شهر تهران در دوره قاجار

(نمونه موردی خیابان لاله‌زار)

مرتضی نامدار، فاطمه ابراهیم زاده

صص ۱-۹

مراجع

- ۱- اعتماد السلطنه، محمد حسن (۱۳۶۳) چهل سال تاریخ ایران در دوره پادشاهی ناصرالدین شاه، جلد اول الاثروالآثار، به کوشش ایرج افشار، اساطیر، تهران
- ۲- اعتماد السلطنه، محمد حسن (۱۳۶۷)، مرآه الیبدان، جلد دوم و سوم، به کوشش ع. نوتیی و م. ح. محدث، دانشگاه تهران، تهران-
- ۳- امانت، عباس (۱۳۸۳) قبله عالم، ناصرالدین شاه قاجار و پادشاهی ایران (۱۲۴-۱۳۱۳)، ترجمه حسن کامشاد، کارنامه، مهرگان، تهران
- ۴- سیفی خمی، نفرشی، مرتضی (۱۳۶۹) تهران در آینه زمان، اقبال، تهران
- ۵- شهری، جعفر (۱۳۸۳) طهران قدیم، معین، تهران
- ۶- اعتصام، ایرج. (۱۳۷۴)؛ بررسی معماری و شهرسازی معاصر ایران یا اروپا مجموعه مقالات کنگره‌ی تاریخی معماری و شهرسازی ارگ بم، تهران سازمان میراث فرهنگی
- ۷- خسروی، محمد باقر، (۱۳۷۷)؛ معمار یایران در دوره قاجار، فصل نامه هنر، تهران مرکز مطالعات و تحقیقات هنری، شماره ۳۶
- ۸- هدایت، مهدی (۱۳۷۵) خاطرات و خطرات، توشه‌ای از تاریخ شش پادشاه و گوشه‌ای از دوره‌ی زندگی من، زوار، تهران
- ۹- پاکزاد؛ جهان‌شاه، "راهنمای طراحی فضای شهری" وزارت مسکن و شهرسازی، معاونت شهرسازی و معماری، شرکت طرح و نشر، پیام سیما ۱۳۸۴.
- ۱۰- لنگ، جان (۱۳۸۶)، "طراحی شهری: گونه‌شناسی رویه‌ها و محصمولات" ترجمه سید حسین بحرینی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.